

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ

Спочатку кілька зауваг до теми цієї статті, сформульованої в її назві. Йдеться як про те відродження, в умовах якого жив і працював видатний український мислитель, учений, письменник та громадський діяч, так і про нинішнє, започатковане на рубежі 1980—1990-х років новим піднесенням національного руху за утвердження державної незалежності України. Наслідуюмо приклад самого Куліша, який тему однієї зі своїх розвідок окреслив так: «Чого стоїть Шевченко як поет народний» (1,256). Отож поміркуємо про заслуги самого Куліша перед українським народом, у контексті вищезгаданих історичних процесів розглянемо хоч би в загальних рисах його величезний і різноманітний творчий доробок. При цьому спиратимемось також і на міркування загальноновизнаних метрів і утверджуваних у науці молодих авторитетів.

Проте найперше, мабуть, доцільно буде сказати кілька слів і про самий термін «українське національне відродження». Як синтезоване розуміння комплексу подій і явищ історії України кінця XVIII — початку XX ст., пов'язаних насамперед з поширенням масової етнонаціональної самосвідомості, пожвавленням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців, поняття «українське відродження» уперше уведено в історіографію узагальнюючими працями з історії України найавторитетнішого її знавця — М. Грушевського (2,306; 3,188,190; 4,435). Прижилось воно й у таких же за жанром популярних книжках визначних сучасників і наступників М. Грушевського, як-от Д. Багалія (5,218), Д. Дорошенка (6,268), І. Крип'якевича (7,276). Радянська історіографія, яка взагалі не займалася дослідженням історії українського національного руху, не вживала й терміну «українське національне відродження». Зате чимало для його популяризації, теоретичного осмислення зробили сучасні дослідники з української діаспори П. Магочий (8,97—107) і Р. Шпорлюк (9,4). Найбільший внесок у конкретизацію змісту та періодизації українського національного відродження зробив І. Лисяк-Рудницький. Уточнюючи хронологічні рамки українського національного відродження, він увів до наукового обігу поняття «українського XIX століття», що охоплювало час приблизно в 130 років від кінця української державності в особі Гетьманщини Лівобережної і Слобідської України (1780 р.) до початку першої світової війни (1914 р.) (10,68).

В Україні дослідницька робота в галузі історії українського національного відродження, чи-то пак «українського XIX століття» (за І. Лисяком-Рудницьким) розгорнулася в 1990-х роках. Проведено з опублікуванням збірників матеріалів дві Всеукраїнські наукові конференції з історії національного руху в Україні до 1917 р. (Запоріжжя — 1991 р.; Миколаїв — 1992); в «Українському історичному журналі» 1993 р. з'явилася перша теоретично-концептуальна розвідка на тему історії українського національного відродження кінця XVIII — початку XX ст. (11,3—316); 1994 р. вийшла з друку колективна монографія науковців Інституту історії України НАНУ «Нариси з історії українського національного руху». Цей рух не був масовим у XIX ст. Лише зовсім невелика національно свідомо меншість з освіченої інтелігенції, загальна чисельність якої так само була незначною, брала «безпосе-

редню активну участь у процесі українського національного відродження. На ролі ідейних проводирів української нації головним чином силою своїх непересічних інтелектів підносилися лише окремі діячі культури і науки, а серед таких у ХІХ ст. яскраво вирізняються володарі дум своїх поколінь Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович, І. Франко, П. Куліш.

Якби останній не зробив нічого більше, крім винайдення абетки, що нею українці користуються й нині і яку у довгі часи невизнання самостійності української мови російсько-імперськими колонізаторами називали не інакше як «кулішівкою», то цього було б цілком доволі для уславлення його імені у віках. Лише цим своїм всезагальним культурним внеском «батько українського правопису», як його називав видатний культурно-освітній і церковний діяч Іван Огієнко (12,200), не обмежився, а також залишив по собі слід як талановита творча індивідуальність, що збагатила свій народ літературно-белетристичними (поетичними й прозовими) та публіцистичними творами, науковими працями у галузі історії, етнографії, фольклористики, літературознавства. Вся творча спадщина Куліша написана українською і російською мовами. Однак чимало енергії та ерудиції він щедро віддав перекладацькій діяльності, неухильно слідуючи настановам зверненого до всіх українців полум'яного заповіту свого друга Тараса Шевченка:

І чужому навчайтесь,

Й свого не цурайтесь. (13,261).

А йдеться ж про людину, якій через нестачу коштів на прожиток, навіть не вдалося завершити повний університетський курс вищої освіти, людину, яка самотужки осягнула знання основних гуманітарних наук і вивчила цілу низку іноземних європейських мов. Спираючись на ці знання, Куліш одержав змогу зробити безцінний дар своєму народові — донести йому його рідною мовою духовне багатство найвидатніших творів світової Літературної класики, створених Шекспіром, Байроном, Шіллером, Гете, Гейне та іншими неперевершеними митцями красною письменства.

І, нарешті, напевно, найголовніша Кулішева заслуга у світовому культурному процесі — переклад Святого Письма (Біблії) українською мовою. Іван Франко, загалом не дуже прихильний до Куліша (передусім через його періодичні наїзди до Галичини, які вносили збурення у тамтешню громадську думку і посилювали міжнаціональні конфлікти), високо оцінив наполегливу, протягом кількох десятиріч, Кулішеву творчу роботу над українським перекладом Біблії. Окрему увагу висвітленню цієї діяльності Куліша Франко приділив у своєму ґрунтовному узагальнюючому «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.». Він розповів тут про численні публікації окремих розділів Старого Завіту у Кулішовому перекладі на сторінках галицької української періодичної преси 1860-х—1890-х років, оскільки друк Слова Божого українською мовою був категорично заборонений на українських землях під владою Російської імперії; про залучення Кулішем до трудомісткої і відповідальної перекладацької роботи над Новим Завітом визначного українського вченого — фізика і теолога, професора віденського і празького університетів Івана Пулюя; про видання цього спільного перекладу лондонським Біблійним товариством, покликаним поширювати Святе Письмо всіма мовами світу. (14,287).

Особливо наголошували сучасники на важливій суспільно-політичній місії, яку об'єктивно випало виконати першому надрукованому масовим тиражем повному українському перекладу Біблії. Дуже влучно, наприклад, про це сказано у рукописі неопублікованої біографії І. Пулюя, який зберігається у фонді П. О. та Г. М. Кулішів у Центральному

державному архіві літератури і мистецтва Російської Федерації (Москва): «Этот перевод был для украинского народа одним из самых могучих средств борьбы с руссификацией Украины, которая была усилено-проводима русским правительством почти 250 лет, и против интриг русских агентов в Галиции, Буковине и Северной Венгрии*» (15,8).

Можна додати, що й сьогодні удосконаленому у новітніх виданнях Світового Біблійного товариства українському перекладу Святого Письма Старого та Нового Завіту доводиться відігравати ту ж саму роль могутнього чинника подолання наслідків (уже радянської) русифікації України.

Для самого ж Куліша переклад Біблії «составил дело всей его жизни» — відзначив у біографічному нарисі про нього відомий український історик Іван Каманін, тут же наголошуючи, — «то если бы Пантелеймон Александрович кроме перевода Библии ничего больше не написал, то и этого одного труда было бы достаточно, чтобы сделать имя его бессмертным» (16, 1 зв., 3). Тим більше несхитне подвижництво Куліша у цій святій справі заслуговує найвищої поваги, якщо пригадати й драматичні події, які тут мали місце. Ось хоча б трагедія, що стала із завершеним рукописом цього першого повного українського перекладу Біблії. Видрукувати його Куліш не встиг, бо він загинув разом з низкою рукописів інших Кулішевих як опублікованих, так і неопублікованих творів у вогні пожежі, яка дощенту спалила хутірський приватний будинок, що служив ученому і помешканням, і робітнею. Однак Куліш мужньо переніс це випробування долі. негайно взявся за відбудування домівки і поновив творчу роботу над українським перекладом Святого Письма.

Ті останні роки життя Куліша, за розповідями його дружини Олександри Білозерської-Куліш, так описав один з перших Кулішевих біографів письменник Борис Грінченко: «В 1894 г., под влиянием просьб земляков, Кулиш решил предпринять громадный труд: перевести всю Библию снова. Он хотел, чтобы перевод был вполне научным, сделанным с критически проверенного текста. Семидесятипятилетний старик обложил себя английскими и немецкими библиологами** и взялся за работу. Он работал с утра до вечера, начал весь перевод сызнова... Приходилось работать в такой холодной комнате, что он должен был писать в перчатках... Плохое здоровье, ослабевавшее после недавно перенесенной инфлуэнцы,*** не останавливало его. В течение двух с небольшим лет он из 50 книг, составляющих Ветхий Завет Библии, перевел 29 или 30. Воспаление легких и быстро наступившая 2 февраля 1897 г. смерть не дали ему закончить работы. Но он работал почти до самой смерти и уже лежа в последний день в беспмятстве, быстро водил пальцем по воздуху; он писал, заканчивая перевод Библии... Он умер на своем посту культурного работника». (17,43).

Написаний Грінченком у рік смерті Куліша — 1897-ий його біографічний нарис побачив світ у друкарні Чернігівського земства 1899 р. Автор виявився легким на почин щодо друкованих праць про життя і діяльність Куліша. На рубежі XIX і XX ст. найдокладніші Кулішеві життєписи опублікували у львівському «Літературно-науковому віснику О. Маковей і у «Киевской старине» В. Шенрок. Пізніше (включаючи й радянські часи) побачили світ аналогічні біографічні праці, написані Д. Дорошенком, В. Петровим, О. Дорошкевичем, М. Возняком,

*) Тут йдеться про давній історико-географічний регіон України, який нині загальноприйнято називати Закарпаттям. — В. С.

**) Бібліолог — книгознавець; в даному разі автор має на увазі знавців Біблії. — В. С.

***) Інфлуенца — нині цю хворобу називають грип — В. С.

Є. Кирилюком, М. Зеровим, М. Жулинським та ін. Про місце Куліша в історії української культури висловлювалися найавторитетніші вчені — гуманітарії академіки С. Єфремов і М. Грушевський.

При більшій або меншій критичності щодо особи Куліша, його неоднозначних протягом життя поглядів, його часом суперечливих вчинків і розумувань усі віддавали йому належне як непересічній творчій індивідуальності. У цих же колах критичних шанувальників Куліша створено й опертий на певні реалії красивий міф про нього як про аристократа духу всупереч суворій дійсності, згідно з якою він не значився у благородному стані дворян. Аристократизм же Куліша вдало, на наш погляд, розтлумачив один з найглибших дослідників його творчої спадщини Микола Зеров — теж, можна сказати, аристократ духу, фізично знищений сталінським режимом. Він так пояснював це явище культурного життя українського народу: «Такий аристократизм властивий був козацьким родам старої України, він є для нас певною історичною традицією. Це стремління вибresti з темноти, стати кращим (грецьке *aristos*, власне, значить «найкращий») властиве навіть українському селянству» (18,188). І той же Зеров у вірші «Куліш» дав визначення й сенсу існування цього аристократизму: його головна мета — якнайширше прилучення українського народу до благ і досягнень європейської цивілізації:

Він борє тупість і муругу лінь,

В Європі хоче «ставляти курінь»*

Сам Куліш, говорячи про аристократизм української патріотичної еліти, до якої належало багато різночинських «напівпанських» родів, започаткованих козацькою старшиною часів так званої Гетьманщини — напівсамостійної Української держави, розташованої у другій половині XVII—XVIII ст. на просторах стародавніх українських земель Чернігівщини і Полтавщини, зазначив, що він і його дружина вийшли із «среды, не чуждой европейской образованности и хранящей в себе лучшее моральное наследство после свободолюбивых предков» (18,188).

Цю органічну поєднаність аристократизму високої національної самосвідомості із справжнім демократизмом повного усвідомлення своєї визначеної долею місії просвітника народних мас, мабуть, уперше публічно відзначено у замітці «Предки П. А. Кулиша», опублікованій через рік після його смерті на сторінках журналу «Киевская старина». Ось як багатозначно завершив сповнений глибокої поваги до померлого свій документальний шкіц земляк Куліша та його дружини по тодішній Чернігівській губернії, відомий український історик — генеалог Олександр Лазаревський: «Приведенные документы если не доказывают дворянства П. А. Кулиша, то во всяком случае устанавливают истинную связь его с тем народом, над изучением которого Кулиш так много и так разнообразно трудился» (20,65).

«Киевская старина» (1882—1906) багато уваги приділяла особі і творчості Куліша. Щоправда, згадки про Куліша у публікаціях журналу перших років його існування здебільшого були недобррозичливими і сповненими дріб'язкових причіпок явно суб'єктивістського характеру. Авторський колектив «Киевской старины», яка обстоювала право українського народу на вільний національно-культурний розвиток, зрозуміла річ, не схвалював крутого повороту, що стався з кінця 60-х років XIX ст. у Кулішевих поглядах на минуле та сучасне України, Росії і Польщі: те, чому колись беззастережно поклонявся, оспівував (козацтво, гайдамацтво та його провідників тощо), тепер однозначно засудив як деструктивну, руйнівну силу суспільства, а в російських монархах,

*) «Ставляти курінь у Європі» — вираз самого П. Куліша — В. С.

польській і українській (спольщеній чи зросійщеній) шляхті вбачав носіїв історичного поступу, будівничих, корисних українському народові.

Ось типовий зразок Кулішевих розумувань на ці теми, висловлений у даному разі в одному з листів 1881 р. до визначного історика і педагога, провідного діяча українського національного відродження у Галичині Олександра Барвінського (1847—1927): «У нас ідеалізацію зганяє сам народ. Наші мужики (про котрих Ви певно читаете доволі в газетах) гукають: «Жидами поснідаємо, панами пообідаємо, попами, повечеряємо. Хіба ж се не наслідство XVII ст.? Загубили колись польську культуру; готові згубити московську, а коли б їм поталанило, то прийнялися за всю європейську. А якби доруйнувалися до такого безладдя, яке постало було в козацькій Україні, тоді б ізнов співали, галасуючи:

Ой, колись ми воювали,
Та більше не будем.
Того щастя й тії долі¹
Повік не забудем».

З височин сьгоднішніх реалій, підпертих понадстолітнім історичним досвідом різноманітних революційних збурень, уже наочно видно, що у масових визвольних рухах проявлялися елементи розбишацтва, що шляхта й справді постачала своєму народові провідників боротьби за державну самостійність, хоча всі вони були не позбавлені звичайних людських слабкостей у характері, хибних уявлень у світогляді, помилок і прорахунків у суспільно-політичній діяльності. Як серйозна перепона встановленню і розвитку нормальних добросусідських відносин між народами все більше проявляють себе крайнощі цілком морально здорової в своїй основі націоналістичної ідеології. У рамках утверджуваних нині в Україні ринкових відносин як об'єктивна необхідність постає завдання подолання консервативних рис української ментальності і засвоєння кращих форм та звичаїв в організації громадського й державного життя та виробництва. Мають сенс і застереження проти сліпого некритичного переймання історичного досвіду інших цивілізованих народів світу, нехтування при цьому тисячолітніми традиціями свого народу.

Словом, «хуторянський» світогляд Куліша і його критика огульного схиляння перед «національними святощами», за виразом Михайла Драгоманова (21,363—364), нині заслуговують на спокійний, розважливий, поміркований, справді академічний розгляд і добре, що він уже розпочався. Його спроби вбачаємо хоча б у новітніх монографічних розвідках молодих талановитих дослідниць О. Пахльовської і О. Забужко. Перша на сторінках журналу «Сучасність» в історико-публіцистичній розвідці «Україна: шлях до Європи... через Константинополь» фактично підтримала «європейскість» у поглядах Куліша (22,104). Друга у своїй опублікованій 1993 р. праці «Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період» (23,12) також вийшла на Куліша, коли зачепила проблему історії українського національного відродження XIX — початку XX ст., згадавши при цьому категоричну заяву палкого пропагандиста орієнтації української культури на європейську — М. Хвильового: «Ми... ведемо свою родословну від Куліша» (24,475).

¹ Оцим щастям і долею здається нашим мужикам — розбишацтво без упину, і вони пнуться до розбою з енергією дикуна. Боюсь, щоб не було у нас другої Руїни; тільки вже тепер не будуть кричати: за віру, панове молодці, за віру! (32, 149 — 149 зв.).

Далі дослідниця звертає увагу на близькість позиції Куліша та І. Франка в національній самокритиці, доводить перегук і змісту та тожність ідейної спрямованості Кулішевого «Зазивного листа, до української інтелігенції» і Франкової сповіді «Дещо про себе самого» (29,91).

Щоправда, більшість сучасників так і не змогла проникнути у глибинну суть обох творів, осягнути їх зміст, як найвищий прояв високопатріотичного вболівання обох авторів за свій народ, у ментальності якого були як сильні, так і слабкі риси. Тим часом широкою турботою про майбутнє України пройняті, як Кулішеве:

Народне без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих! (25,188)
так і Франкове:

«Чи може, маю любити Русь як расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізноріднішого сорту?» (26,31).

При всій роздратованості тону, що, як правило, спонукає до надмірних перебільшень і загострень, процитовані висловлення обох українських мислителів нам видаються і цілком конструктивними, і повсякчас актуальними. В ім'я утвердження добробуту, збереження духовності народ і його елітарні угруповання завжди потребують критичного виховання, своєчасного застереження проти псевдопатріотичного самохвальства. Пошлемося на М. Грушевського, який навіть в умовах загально-національного піднесення доби Українського національно-демократичної революції 1917—1918 років у спеціальній навстановчо-методологічній праці «Історія й її соціально виховуюче значення» вважав за потрібне застерегти «від переборщень в національній егоцентризмі: від надмірної переоцінки своїх національних вартостей, заслуг і інтересів», виступити проти «гіпертрофії національного самовеличання і виключності» з тим, щоб не дістати «покоління Нарцисів, хвалькуватих і самозалюблених, до затрати всякої об'єктивності» (33,186).

З цієї ж критичної і водночас об'єктивно-розважливої позиції М. Грушевський підходив і до оцінки Кулішевого творчого доробку в галузі історії України. Зокрема, про тритомник Куліша «История воссоединения Руси» (СПб. — 1874, 1877) він писав 1927 р.: «Не вважаючи на певні односторонності, помилки і неточності, які йдуть все збільшуючись через три томи «Истории воссоединения», се все-таки твір **дуже талановитий, і дуже цінний** навіть з науково-історичного, дослідницького становища. Куліш використав стару польську історично-політичну літературу — не рухану перед ним; притяг чимало й невиданого документального матеріалу (акти й листи), — і в багатьох питаннях виявив глибоку і влучну інтуїцію. Я з великою користю для себе простудіював сю працю тридцять літ тому — спочатку легковаживши її, за тими зневажливими відзивами про неї, які ходили в українськiм громадянстві, і щиро поручаю її молодшим поколінням наших істориків... Кулішеві переборщення їм будуть явні; але поруч них вони знайдуть в сих книгах багато вірного й цінного» (34,30).

На жаль, своїми, за визначенням Грушевського, «нерозважними, просто-таки «озорними» вихватками» автора у другому томі цієї праці «він цілком зіпсував усю свою величну підправу і рішучо відвернув українську інтелігенцію від своєї хуторної проповіді і від своєї особи». Внаслідок такого різко осудливого ставлення до Куліша — як за його життя, так і після смерті, однозначно негативної оцінки його як бур-

жуазного націоналіста — за радянської влади, небачення в наш час за деревами неприйнятної сучасній науці і політиці терміну «возз'єднання Русі»* обширного лісу багатющого беззаперечного конкретно-фактичного матеріалу, ніхто досі так і не зробив заповіданого Грушевським ґрунтового історіографічного аналізу всього змісту названого тритомника.

Цілком на разі вважаємо перше опублікування у 1992 — 1993 роках на сторінках культурологічного альманаху «Хроніка 2000. Наш край» українського перекладу з російського першодруку 1879 р., тираж якого сконфіскований царськими властями, нині раритетної (збереглося лише п'ять примірників у приватних руках і найбільших наукових бібліотеках Києва, С.-Петербурга, Москви), — книги-сповіді Куліша «Хутірська філософія і віддалена од світу поезія» (27, 1992 р. — 78,89; 1993 р. — 83—85). Автор передмови письменник Валерій Шевчук, адресуючи книгу мислячим людям сьогодення, вирізняє як її головну ідею, що, безперечно, заслуговує на глибоке обміркування наших сучасників, думку: «народ імперіалістичний і його культура — по-своєму, приречені та штучні, майбутнього вони в людській цивілізації не мають, а мають його народи, хоч і недержавні, але зі світлим народним ідеалом». (28, 1992 р. — 65). Так чи інакше до катастрофічного соціально-економічного становища сучасного українського села привертає увагу своїм глумаченням позиції Куліша у цій проблематиці («Не урбанізацію повинен мати на оці соціальний реформатор, а дезурбанізацію», «селянізацію», чи ж то пак фермеризацію» — 29, 1992 р. — 75) Віктор Петров, стаття якого 1926 р. «Хуторянство і Європа» також супроводжує публікацію 1992—1993 років Кулішевої «Хутірської філософії».

Отже, сьогоднішнє покоління українських інтелігентів-патріотів шукає шляхів примирення з Кулішем другої половини його життя, пробачаючи йому його амбіциозність щодо власної персони і несправедливі, суціль огуджувальні висловлювання на адресу колег, приятелів і друзів. Що ж і багато його сучасників платили йому таким самим негативним ставленням до нього. Спекулятивними розповідями про ці неприязні взаємини намагалися виправдати себе і ті радянські вчені, які виконували соціальне замовлення комуністично-тоталітарного режиму назавжди викреслити з надбань української культури ім'я Куліша. Та марність їх упереджених зусиль передікав ще тоді мудрим жартом, який любив повторювати, «Не все чорне в Куліші» академік О. Білецький. І справді, тепер, в умовах нинішнього українського національного відродження, повний, неурізаний, бентежний; Куліш — у чомусь непослідовний, а у чомусь несхитний, чимось прийнятний одним, а чимось — іншим — повертається народу незалежної України.

Глибоке вивчення Кулішевої творчої спадщини, по суті, розпочинається заново. В ній знаходимо не лише цінний конкретно-фактичний матеріал, а й корисні настанови методологічного характеру. Новітній приклад з практики роботи Інституту історії України Національної Академії наук України. Ця науково-дослідна установа нині зайнята виробленням концепції створення багатотомної «Історії українського народу». З цього приводу автор цих рядків 1994 р. опублікував брошуру, яку розпочав з Кулішевої цитати: «...Величавый образ малороссийского простолюдина, это глубоко нравственное лицо, которое ведет свое происхождение от неизвестного нам общества. Пораженный этим явлением, ум читает в нем деяния истории гораздо серьезнейшей, неже-

*) Іван Пулюй, один з найближчих друзів Куліша, після його смерті свідчив, що «думав він не завжди однаково про те «воссоединение», особливо у зв'язку з тим, що «державне і політичне єднання з Росією... не вийшло нам на користь» (35,3).

ли козачество, гайдамачество и все, чем наполнены наши исторические сочинения. ....Мы мало знаем народ и смотрим на него больше с точки зрения хозяйственной; мы держим себя в стороне от него, никоим образом не принадлежа к его обществу». (30,467—468).

Сьогодні з жалем доводиться констатувати, що українська історіографія не дуже-то просунулася вперед від того її стану, який узагальнено у даному Кулішовому спостереженні майже півторасторічної давності. Воно спрямовує фахівців історичної науки разом з їх ученими колегами—етнографами, соціологами, мовознавцями на висвітлення повсякденного (буденного й святкового) життя народу, яке, власне, й становить 90 відсотків його історії. Якщо вдасться написати саме таку історію українського народу, «то це справді буде новаторський внесок в українську і світову історіографію» (31,21).

Джерела та література:

1. Куліш П. Листи з хутора — Лист III. Чого стоїть Шевченко, як поет народний // Твори в двох томах. — К., 1989. — Т. 2.
2. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1991.
3. Грушевський М. С. Історія України. — К., 1992.
4. Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. — К., 1992.
5. Багалій Д. Історія Слобідської України. — Харків, 1990.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1991. — Т. 2.
7. Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1992.
8. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. — 1991. — № 3.
9. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII — початку XX століть // Слово — 1991, лютий.
10. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. — Мюнхен, 1973.
11. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII — початок XX ст.) // Український історичний журнал. — 1993. — № 7—8.
12. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. К., 1918 (репринтне відтворення: К., 1991).
13. Кирило-Мефодіївське товариство у трьох томах. — К., 1990. — Т. 2.
14. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів у 50 томах. — К., 1984. — Т. 41.
15. Центральний державний архів літератури і мистецтва Російської Федерації. — Ф. 235. — «Куліш П. О. і Г. М.». — Оп. 1. — Спр. 137.
16. Центральний державний архів літератури і мистецтва Російської Федерації — ф. 235—«Куліш П. О. і Г. М.». — Оп. 1. — Спр. 198.
17. Гринченко Б. П. А. Кулиш. Биографический очерк. — Чернигов, 1899.
18. Зеров М. Українське письменство XIX ст. // Твори в двох томах. — К. 1990. — Т. 2.
19. Зеров М. Куліш // Твори в двох томах. — К., 1990. — Т. 1.
20. А. Л. (Лазаревський О.) Предки П. А. Кулиша // Киевская старина. — 1898. — № 9.
21. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — К., 1970. — Т. 2.
22. Пахльовська О. Україна: шлях до Європи... через Константинополь // Сучасність. — 1994 — № 2.
23. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. — К., 1993.
24. Хвильовий М. Думки проти течії // Твори в двох томах. — К., 1991. — Т. 2.

25. Куліш П. До, рідною народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів // Твори в двох томах. — К., 1989. — Т. 1.
26. Франко І. Дещо про себе самого // Зібрання творів у 50 томах. — К., 1981. — Т. 31.
27. Куліш П. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія // Хроніка 2000. Наш край. Український культурологічний альманах. — 1992. — Вип. 2. — С. 78—89; 1993. — Вип. 1. — 1—2 (3—4). — С. 83—85.
28. Шевчук В. Книга-сповідь. Про «Хутірську філософію» Пантелеймона Куліша // Хроніка 2000. Наш край... — 1992. — Вип. 2.
29. Петров В. Хуторянство і Європа. Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го // Хроніка 2000. Наш край... — 1992. — Вип. 2.
30. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к «Черной раде») // Твори в двох томах. — К., 1989. — Т. 2.
31. Сарбей В. Г. До вироблення концепції багатотомної «Історії українського народу» (роздуми і пропозиції). К., 1994.
32. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — № Барв. 1560. Листи Пантелеймона Куліша до Олександра Барвінського.
33. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.
34. Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. — 1927. — кн. 1—2. — С. 9—38.
35. Державний архів Харківської області. — Ф. 969. — Оп. 1. — Спр. 1. Лист Івана Пулюя до Христини Адчевської (молодшої) 1909 р.

